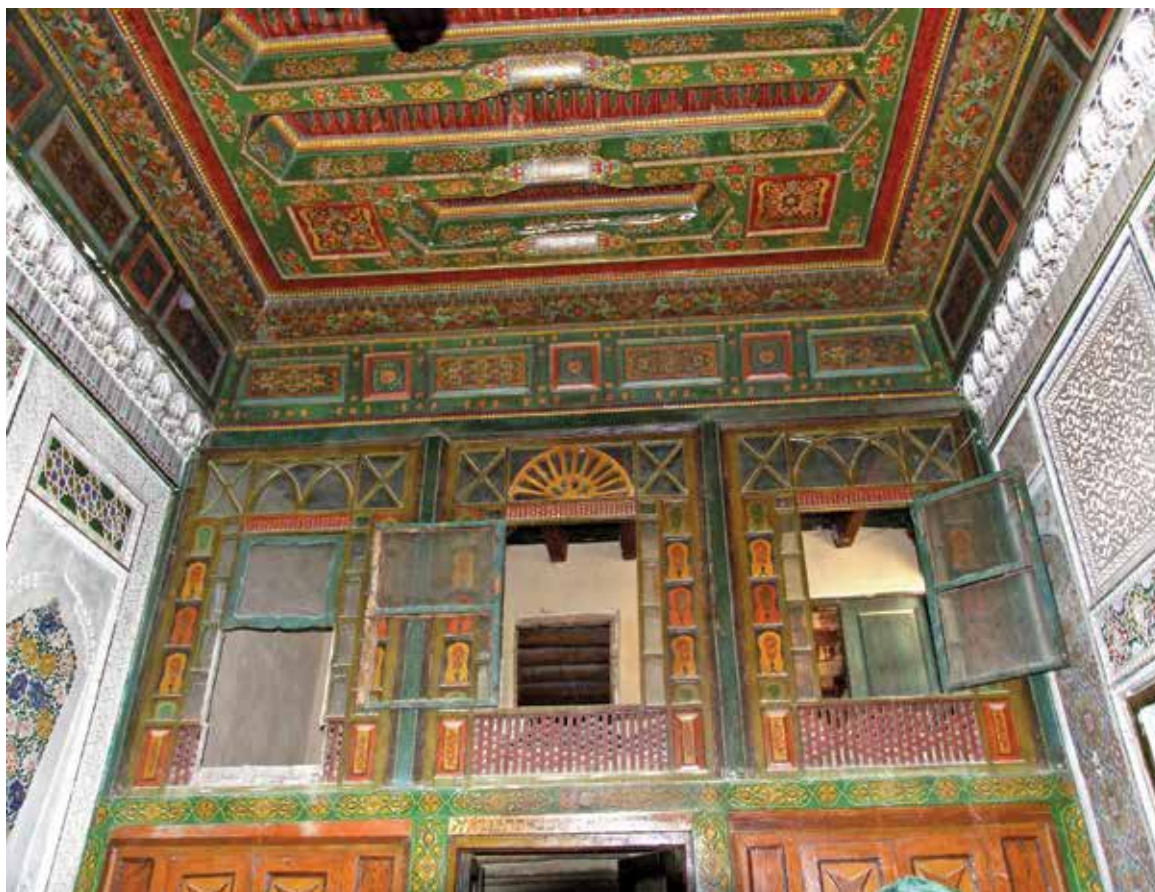

יהודי בוכרה בין האסלאם לרוסיה

התפתחות בתי הכנסת באוזבקיסטן

איור 1: האולם המרכזי בבית זבלוונב בסמרקנד (צילום: זויה ארשבסקי, 2011, "המרכז לאמנות יהודית" ותכון בן-צבי)

העמיד דור של תלמידים ואף החליף את סידור התפילה של יהודי בוכרה מנוסח פרסי לנוסח ספרדי.

יהודי מרכז אסיה חיו ברובעים יהודיים סגורים והיו מוגבלים מבחינות רבות, כפי שנדרש ממעמדם כ"בני חסות" על פי החוק המוסלמי. מבין המגבלות שהוטלו על היהודים היה איסור להחזיק ביותר מבית כנסת אחד ואיסור לשפצו. אין ספק שברובעים היהודיים היו בתי כנסת לאורך הדורות, אך הם לא השתמרו, וכך לא נשמרו הידיעות על קיומם או תיאוריהם. כל בתי הכנסת הקיימים והידועים ממקורות כתובים וחזותיים נבנו בשלהי המאה ה-19, לאחר הכיבוש הרוסי של מרכז אסיה. כתוצאה מהכיבוש שהחל בשנת 1864, חלקים נרחבים של האזור, כולל הערים טשקנט וסמרקנד, סופחו לאימפריה

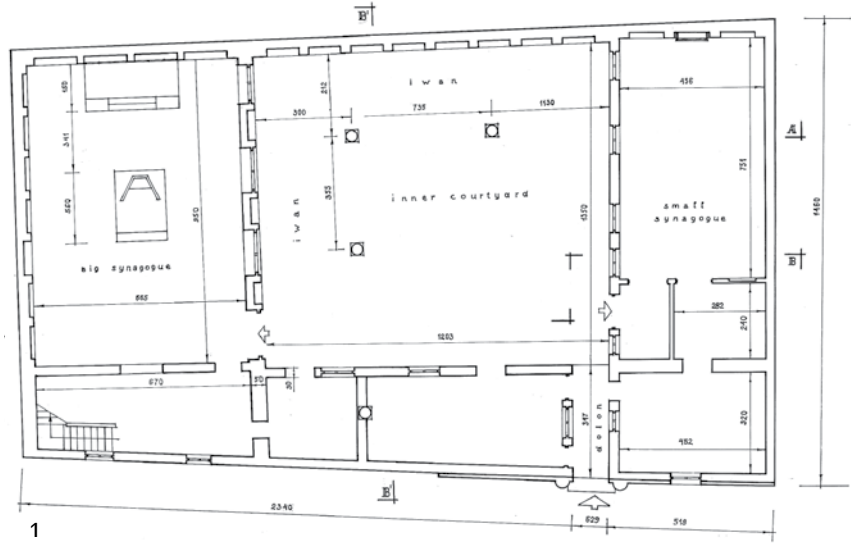
7 יהודי אוזבקיסטן מכונים בדרך כלל "יהודי בוכרה" כשם העיר שבה היה הישוב היהודי הקדום והגדול ביותר. זמן התיישבותם של היהודים בשטחה של אוזבקיסטן של היום לוט בערפל כמו גם רוב ההיסטוריה שלהם שעדיין לא נחקרה די הצורך. ברור שבתחילת המאה ה-19 התגוררו באמירות בוכרה כ-4,000 יהודים וקהילות יהודיות קטנות יותר התקיימו גם בחאנות קונקד.

חיי הדת של יהודי בוכרה הושפעו באופן ניכר מהרב יוסף ממן מצפון אפריקה, שהגיע לאזורם בשנת 1793 כשד"ר (שליח דרבנן) שאסף כספים לצורכי היישוב היהודי בארץ ישראל. לנוכח התרשמותו לרעה מהמצב הדתי של קהילת בוכרה החליט הרב ממן להישאר בה. הוא הקים מוסדות קהילתיים שונים,

אדריכלית זויה ארשבסקי – חוקרת אדריכלות יהודית באוזבקיסטן, "המרכז לאמנות יהודית" באוניברסיטה העברית בירושלים.
ד"ר רות יעקבי – ארכאולוגית וחוקרת אומנות יהודית, לשעבר סגנית המנהלת של "המרכז לאמנות יהודית" באוניברסיטה העברית בירושלים.
ד"ר ולדימיר לוין – מנהל "המרכז לאמנות יהודית" באוניברסיטה העברית בירושלים. חוקר יהדות מזרח אירופה ובתי הכנסת שלה.

איור 3: "איוואן" בית הכנסת "אוהל יצחק" בבוכרה (צילום: זאב רדובן, 2000)

1

first level plan

איור 2: תוכנית קרקע של בית הכנסת "אוהל יצחק" בבוכרה (שירטוט: מאבליודה יוסופובה, 2000)

איור 4: אולם התפילה הגדול בבית הכנסת "אוהל יצחק" בבוכרה (צילום: זויה ארשבסקי, 2005)

איור 5: אולם התפילה בבית הכנסת בעיר כרמינה (צילום: זאב רדובן, 1992)

הרוסית והפכו לחבל תורכסטן. כל תושבי החבל, כולל היהודים הבוכרים, קיבלו זכויות של נתינים רוסים וזכו לשוויון זכויות שכלל גם את האפשרות להקים בתי כנסת. לעומת זאת, העיר בוכרה עצמה נותרה בשטחה של אמירות בוכרה שהפכה ב־1868 למדינת חסות של האימפריה הרוסית והייתה עצמאית בענייניה הפנימיים. כלומר המגבלות של החוק המוסלמי לגבי יהודים ו"בני חסות" אחרים נותרו בה בעינם.

בתי הכנסת באוזבקיסטן

ככל בתי המגורים במרכז אסיה נבנו גם בתי הכנסת הידועים לנו באוזבקיסטן, ובעיקר בבוכרה ובסמרקנד המרכזים היהודיים הגדולים, כמתחם סגור, מוקף בקירות אטומים ללא חלונות. קירות אטומים הם מרכיב מרכזי אסיתי מובהק, אך הסתרה של בית הכנסת מעיני זרים אפיינה גם בתי כנסת באירופה עוד במאה ה־18. המתחם הסגור של בית כנסת היה מורכב בדרך כלל משני אולמות תפילה הממוקמים משני צידי החצר הפנימית (ראו איור 2) ומחוברים ביניהם על ידי אכסדרה עם עמודי עץ ענקיים מגולפים. האכסדראות מכונות בלשון המקום – "איוואן" (ראו איור 3). בקיר המערבי של אולם התפילה שפונה לכיוון ירושלים, נמצא ההיכל הכולל שני ארונות או יותר לספרי התורה. התיבה לקריאת התורה עמדה במרכז האולם והמושבים סודרו לאורך הקירות (ראו איורים 4, 5).

באולמות התפילה המלבניים, פנה הקיר הצר למערב ובקיר זה מוקם ההיכל. קורות התקרה נשענו על הקירות הארוכים ולא היה צורך בתמיכה נוספת בהן. אבל כאשר מסיבות כלשהן בחרו הבונים להקים אולם תפילה ריבועי, חלה התנגשות בין המנהג של מיקום התיבה במרכז האולם לבין הצורך הקונסטרוקטיבי להציב במרכז האולם עמוד תומך. לכן הם שילבו אותו בתוך מבנה התיבה.

מאפיין נוסף של בתי הכנסת באוזבקיסטן קשור לתנאי האקלים. החום הגבוה ששורר בקיץ גרם לכך שרוב הפעילות לא נעשתה בתוך החדרים הסגורים בבתים אלא באכסדראות – ב"איוואנים".

לכן במספר רב של בתי הכנסת שימשו ה"איוואנים" בתור מקום תפילה קבוע לימי הקיץ. למשל, ב"איוואן" של בית הכנסת "גומבז" שבסמרקנד, עמדו שתי תיבות, ספסלים ושולחנות ועל הקיר הותקנו לוחות שיש עם פסוקי תפילה (ראו איור 3). ייחודם של בתי הכנסת באוזבקיסטן הוא בצבעוניות שלהם

שהושגה על ידי ציור דגמים מרהיבים על הקירות (ראו איור 1, עמ' 8) ועל ידי שימוש בכדים צבעוניים המיוחדים לאזור שנעשו בשיטת אריגה מקומית המכונה "איקאת" היוצרת צבעוניות מיוחדת. הבדים הונחו על המושבים ועל התיבה, פרוכות רקומות ויריעות "סוזאני" (בדים רקומים בסגנון המיוחד למרכז אסיה) נתלו על הקירות ושטיחים צבעוניים כיסו את הרצפה והונחו על התיבה (ראו איור 5).

הכיבוש הרוסי של מרכז אסיה הביא עמו תמורות באורח החיים של היהודים ובאופיים של בתי הכנסת. עם המעבר של חלק מהיהודים להתגורר ברובעים "הרוסיים" של הערים הגדולות, הם הושפעו גם מן הארכיטקטורה הרוסית ואימצו חלק ממאפייניה. השינוי המרכזי שחל בכתי הכנסת החדשים שנבנו עתה היה פתיחת המבנה כלפי חוץ, כאשר החזית פונה ישירות לרחוב. בנוסף לכך היהודים אימצו את סגנון הבנייה בלבנים שהיה מקובל ברוסיה בתחילת המאה ה־20 (ראו איור 10).

כמו בקהילות ישראל רבות בעולם, היו ליהודי בוכרה גם בתי כנסת פרטיים, בנוסף לבתי הכנסת הציבוריים. בתי הכנסת הפרטיים הוקמו על ידי אנשים או על ידי משפחות אמידות שלהם היו זכויות בניהול בית הכנסת. בנוסף לכך, בחלק מן הבתים הפרטיים היו חדרים ששימשו לתפילה, כפי שהיה נהוג גם באירופה בקרב בני המעמד החברתי הגבוה.

בתי הכנסת בעיר בוכרה

בית הכנסת העתיק ביותר שקיים עד היום בעיר בוכרה הוא "אוהל יצחק". הכיתוב המודרני מעל ההיכל מציג את תולדותיו:

איור 6: לוח הקדשה מצויר בבית כנסת בבוכרה, 1906 (צילום: בנימין ארשבסקי, 2006)

זה הבית כנסת נבנה בשנת פקודי ה' ישרים משמחי לב [1800]; בהשתדלות הרב הגאון אדמו"ר כמוה"ר חכם יוסף ממאן המערבי ויצחק זנבור; בשנת כי אתה תברך צדיק ה' [1862] שופץ ע"י מו' יעקב באי. בשנת תרצ"ח [1938] נילקח ע"י השלטונות ועשו אותו בית מלאכה לבדים ולאחר שנת תשי"ב [1952] פינו את בית המלאכה לבדים ואיכלסו בו מספר משפחות ובשנת תשנ"ב [1992] הוחזר המבנה בהשתדלות הקהילה היהודית ושופץ יסודית על ידי הקהילה ומאת ה' תהיה משכורתם שלימה אמן.

"אוהל יצחק" הוא דוגמה טובה לבתי הכנסת המסורתיים של הקהילה הבוכרית: המתחם הסגור כולל שני אולמות תפילה מלבניים המחוברים על ידי ה"אייוואן" (ראו איורים 2, 3, 4). בית הכנסת השני בבוכרה שהשתמר עד ימינו הוא בית כנסת "שלום" שנבנה ב־1901. גם הוא היה מורכב משני אולמות תפילה הממוקמים משני צידי החצר, אך בשנות התשעים של המאה ה־20 הפכה הקהילה את אחד משני האייוואנים לאולם תפילה שלישי.

בשנת 2006 הצליחה המשלחת של "המרכז לאמנות יהודית" לחשוף שרידים של בית כנסת שלישי בעיר. הבניין משמש היום למגורים והתוכנית המקורית שלו אינה ברורה, אך מתחת לשכבות הצבע התגלו שני לוחות הקדשה מצוירים. אחד מהם, מעוטר בברכת הכוהנים, נוקב בשמות התורמים (ראו איור 6), והשני, מעוטר במגן דוד, מציין גם את תאריך הקמתו של בית הכנסת, "שנת אתה בחרתנו", כלומר 1906.

בתי הכנסת בסמרקנד

בתי הכנסת בעיר סמרקנד רבגוניים יותר מאשר בתי הכנסת בבוכרה. מאז שנת 1868 הייתה העיר נתונה תחת השלטון הרוסי והחוקים המוסלמיים בוטלו. היהודים יכלו לבנות יותר בתי כנסת ולהשתמש בצורות אדריכליות חדשות. בתי הכנסת העתיקים ביותר שהתגלו בעיר הוקמו ברובע היהודי במתכונת המסורתית. למשל, בית הכנסת "כניסו אי קולון" (בית הכנסת הגדול) שנבנה בשלהי המאה ה־19. בית הכנסת נמצא במתחם סגור שבו היו שישה אולמות תפילה שונים. כיום השתמר רק האולם הגדול עם ה"אייוואן" שלפניו והוא משמש בית ספר למוזיקה וספרייה (ראו איור 7).

איור 7: בית הכנסת "כניסו אי קולון" בסמרקנד (צילום: זויה ארשבסקי, 2002)

איור 9: שיחזור של בית הכנסת מולוקנדוב, סמרקנד (שיחזור: זויה ארשבסקי, 2003)

איור 8: בית הכנסת של משפחת מולוקנדוב, סמרקנד (צילום: זויה ארשבסקי 2002)

איור 10: בית הכנסת של שלמה סופייב, סמרקנד (צילום: זויה ארשבסקי, 2002)

איור 11: בית כנסת גומבז, סמרקנד (צילום: זויה ארשבסקי, 2005)

גם בית הכנסת של משפחת מולוקנדוב משנת 1906 הוא מבנה מסורתי עם "אייבואן" מפואר (ראו איורים 8, 9). הבניין משמש כיום בית ספר, כך שאולם התפילה וה"אייבואן" מחולקים למספר חדרים קטנים. ציורי קורות התקרה הם דוגמה נפלאה של אומנות עממית באזור והיא משותפת ליהודים וללא יהודים כאחד.

בית הכנסת של יוצאי איראן הנקרא "ירוניחו" נמצא גם הוא ברובע היהודי ובמתחם סגור, אבל הוא שונה מבתי הכנסת האחרים מפני שבניו כבר אימצו את סגנון הבנייה הרוסי, "סגנון הלבנים", שהמאפיין המרכזי שלו הוא שימוש בלבנים לא מטויחות הן בקירות והן בעיטור. סגנון הבנייה מאפשר לתארך את בית הכנסת לעשור הראשון של המאה ה-20. עם זאת, בחלל הפנימי השתמשו הבונים בטכניקות של בנייה מקומית מסורתית - עמודי עץ מגולפים התומכים בתקרה שנעשתה מקורות מצוירות ועיטור סטוקו על הקירות. דומה מאוד ל"ירוניחו" הוא בית הכנסת של פנחס אברמוב, שגם בו עיטורי החזיתות נעשו בלבנים לא מטויחות. כיום משמש הבניין מועדון שחמט ורק מסגרות החלונות עם עיטור של מגני דוד השתמרו מימי היותו בית כנסת.

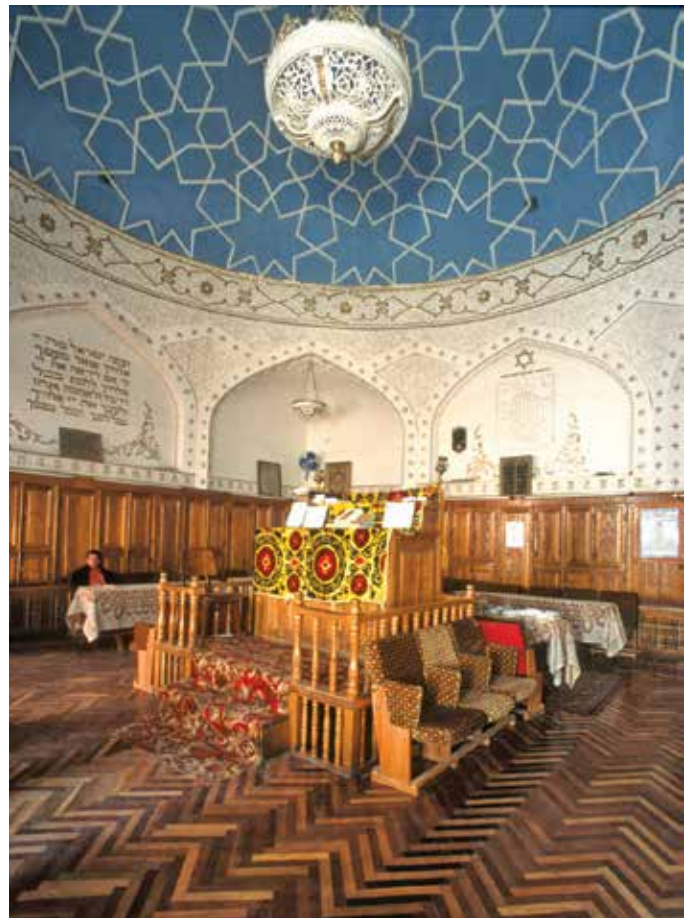
ההבדל העיקרי בין "ירוניחו" לבין בית הכנסת של אברמוב הוא שהאחרון הוקם בעיר החדשה של סמרקנד, שנבנתה בתקופת השלטון הרוסי לפי האופנה האדריכלית הרוסית. פנחס אברמוב, סוחר ובעל אדמות חקלאיות, השתייך לקבוצת יהודים בוכרים שהתעשרו בשלהי המאה ה-19 ממסחר בכותנה. רבים מהם עברו להתגורר ב"רובע הרוסי" בסמרקנד ואימצו מנהגים רבים של השליטים הקולוניאליים. דוגמה בולטת עוד יותר לאימוץ הסגנון "הרוסי" הוא בית הכנסת של שלמה סופייב (ראו איור 10). בשונה מבתי הכנסת האחרים הוא לא נמצא בתוך חצר אלא פונה לרחוב בדומה לתפיסות האירופיות והרוסיות של מבני דת במאה ה-19.

בית כנסת "גומבז" הוא מקרה מיוחד באדריכלות היהודית של אוזבקיסטן ועל כך מרמז שמו שפירושו בפרסית ובטג'יקית - כיפה. ואכן זהו בית הכנסת היחיד באזור שאולם התפילה שלו ריבועי ומקורה בעזרת כיפה (ראו איור 11). כתובת ההקדשה

הנמצאת מימין לכניסה לאולם מאפשרת ללמוד על תאריך בנייתו ועל התורמים שמימנו את הבנייה:

וזה חצר בית הכנסת שהקדיש אותה מ"ו רפאל נשיא נ"ע [נוחו ערן] לעילוי נשמת אשתו צפורה בת שרה והבנין ההם שנבנה ע"י השתדלות דוד בן מ"ו אברהם חמאמי נ"ע. הובאו כסף של הוצאות הבנין ע' ק' ק' [על קהילת קודש] סמרנקנד יע"א

איור 12: פנים בית הכנסת גומבוצ, סמרקנד (צילום: זאב רדובן, 2000)

על פי עדויות בני הקהילה, בבתים של יהודים אמידים אחרים שימש דווקא האולם המרכזי כמקום התפילה. אולמות אלו, שדומים בעיטוריהם לבתי המוסלמים המקומיים, לעיתים קרובות היו מעוטרים בכתובות עבריות שכללו ברכות ומידע על בניית הבתים. למשל, הכיתוב בבית מוסיוף "נשלם הבנין ר"ה [ראש חודש] תמוז ש' התרמ"ו [1886]" שמאפשר להגדירו כבית המתוארך העתיק ביותר ברובע היהודי של בוכרה.

בתי הכנסת בערי השדה

בתי כנסת בערים אחרות של אוזבקיסטן (קטה-קורגן, כרמינה [ראו איור 4], שכריסבז, אנדיז'ן, פרנגנה, קוקנד, נמנגן ומרגילין) נבנו בתוכנית דומה לבתי הכנסת בבוכרה ובסמרקנד, אך הם היו בדרך כלל בניינים פשוטים ונמוכים, בני קומה אחת, כמו בית הכנסת בקוקנד שנבנה ב־1904. מרבית בתי הכנסת בערי השדה לא נסגרו בתקופה הסובייטית, וחלקם אף נבנו בתקופה זו: בעמק פרנגנה נבנו בתי כנסת באנדיז'ן (1930 או 1947), בפרנגנה (1950) ובמרגילין (1950 לערך); ובטשקנט (1942, 1962). בניית בתי הכנסת הייתה פועל יוצא מהשוני במדיניות הסובייטית: בזמן שהשלטון ניהל מאבק עיקש נגד כל הדתות באזורים ה"אירופיים" של ברית המועצות, באזורים ה"אסיאתיים" הסובלנות כלפי פולחן דתי הייתה רבה יותר.

סיכום

מקומם הנחות של היהודים במדינה המוסלמית גרם לכך שבתי הכנסת נבנו לרוב כמתכונת של בתי מגורים ולא של מבני תפילה גדולים. הם לא מילאו תפקיד בולט בנוף העירוני, למעט מספר בתי הכנסת ברובעים "הרוסיים", כגון העיר החדשה של סמרקנד והעיר החדשה של טשקנט שבתי הכנסת שלה נהרסו בעקבות רעידת האדמה של 1966. מצב השתמרותם של בתי הכנסת באוזבקיסטן רחוק מלהיות מספק. רוב בתי הכנסת שנסגרו על ידי השלטון הסובייטי ושימשו למטרות אחרות איבדו את עיצובם הפנימי לחלוטין. אך גם בתי הכנסת שהמשיכו לפעול לאורך כל המאה ה־20 איבדו את עיצובם המקורי בגלל שיפוצים תדירים ובנייה מחדש. בתי הכנסת השתנו ביתר שאת לאחר קריסת ברית המועצות ב־1991 והקמת מדינת אוזבקיסטן העצמאית. הגירתם ההמונית של היהודים מחד גיסא והשפעתם של גורמים מישראל ומארצות הברית על הנותרים, בשילוב אופנות מקומיות מאידך גרמו לכך שרוב בתי הכנסת השתנו ללא היכר בשלושת העשורים האחרונים. התייעוד שהחל ב־1992 ונמשך בשנות האלפיים מאפשר לשחזר, ולו בצורה חלקית, את המאפיינים המקוריים והייחודיים של בתי הכנסת של יהודי בוכרה.

[יבנה עירנו אמן]. יה' רמא"ש [רצון מלפניך אבינו שבשמים] כשם שזכינו לבנות בית הכנסת כך הקב"ה [הקדוש ברוך הוא] יחינו ויזכנו ויק"ל [ויקרבנו לימות] מ' ה' מ' [מלך המשיח] ולבנין בהמק ובית המקדש] א"ס [אמן סלע]. ש' ה' ת' ר' נ' א' [1891] בשנת אמרתי [1891] עולם חסד יבנה.

סביר להניח שתחת השלטון המוסלמי, היהודים לא יכלו להקים בית כנסת עם כיפה מפני שהיא מרכיב חשוב באדריכלות המסגדים, אך תחת השלטון הרוסי הדבר התאפשר. לעומת בתי הכנסת האחרים בעיר, "גומבז" לא נסגר בתקופה הסובייטית והמשיך לפעול במשך כל המאה ה־20. בשנת 1980 לערך שופץ האולם הגדול וקירותיו כוסו בסטוקו ובפאנלים מגולפים מעץ. הכיפה נצבעה בכחול מכפנים, כצבע השמיים ועליה סימון כוכבים בלבן (ראו איור 12). התיבה מעץ הוקמה בשנת 1991, מעט לפני התפרקות ברית המועצות.

בתים פרטיים עם מקום לתפילה בסמרקנד ובבוכרה

רפאל הנשיא וודו המוזכרים בכתובת ההקדשה של "גומבז" הם נציגי משפחת קלנתרוב – המשפחה החשובה ביותר בקרב יהודי סמרקנד. בן אחר של המשפחה, אברהם קלנתרוב, בנה בשנים 1905–1916 ארמון גדול בעיר החדשה ושילב בו מסורת בנייה מקומית עם סגנונות אירופיים. בין חדריו הרבים של הארמון היה גם בית כנסת ביתי שהשתמרה ממנו רק התקרה.

לעיון נוסף

1. ז' לויין (עורך), מרכז אסיה: בוכרה ואפגניסטן, יד יצחק בן־צבי, תשע"ה.
2. ר' יעקבי וז' ארשבסקי, "בתי כנסת בעיר בוכארה", אב"א 11 (תשע"ט), עמ' 67–83.
3. ז' ארשבסקי, "גילוי בית הכנסת בעיר בוכארה", אב"א 2 (תשס"ח), עמ' 112–121.
4. ז' ארשבסקי ור' יעקבי, בנייה יהודית בסמרקנד: ביתו של רפאל אברמוב, אשנב לתרומתם של יהודי בוכרה, 1, יד יצחק בן־צבי, תשע"ו.
5. ז' ארשבסקי, "בתי הכנסת הפרטיים של יהודי בוכארה", בתוך: חוטים של משי: סיפורה של יהדות בוכארה, בית התפוצות – מוזיאון העם היהודי, 2013, עמ' 75–77.